

Πρόλογος

Το ανά χείρας δοκίμιο εντάσσεται στα «*έργα τομής*» στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, με την έννοια ότι αφενός εισήγαγε μια νέα αντίληψη για την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, και αφετέρου διότι αποτέλεσε αφορμή μιας μακράς θεωρητικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε όσους υιοθέτησαν την εν λόγω αντίληψη, ή έστω επηρεάστηκαν από αυτή, και όσους την απέρριψαν και άσκησαν κριτική στις θεωρητικές της αφετηρίες και τα πορίσματά της.

Η βασική θέση που εισήγαγε ο Κοντράτιεφ με το έργο του είναι ότι η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια διαδοχή «μεγάλων κύκλων» διάρκειας περίπου μισού αιώνα (45-60 ετών) ο καθένας, οι οποίοι αποτελούνται από ένα ανοδικό και ακολούθως ένα καθοδικό κύμα. Εντός των μεγάλων κύκλων (τόσο κατά την ανοδική όσο και κατά την καθοδική φάση τους) εκδηλώνονται κατά τον συγγραφέα οι οικονομικές διακυμάνσεις «με διάρκεια 7 έως 11 χρόνια, που είναι γνωστές ως “βιομηχανικοί - καπιταλιστικοί κύκλοι”». Στη διάρκεια του ανοδικού κύματος οι υφέσεις είναι ασθενέστερες και μικρότερης διάρκειας, σε σύγκριση με τη φάση του καθοδικού κύματος, κατά την οποία οι κρίσεις παίρνουν εντονότερη μορφή και η περίοδος της ύφεσης διαρκεί περισσότερο. Παράλληλα, το ανοδικό κύμα του μεγάλου κύκλου συνιστά μια φάση τεχνολογικών αλλαγών, μεγάλων επενδύσεων, αλλά και κοινωνικών ανακατατάξεων – διαδικασίες που είναι πολύ ασθενέστερες ή αναιμικές κατά τη διάρκεια του καθοδικού κύματος. Γράφει ο Κοντράτιεφ:

«Το ανοδικό κύμα του μεγάλου κύκλου σχετίζεται με την ανανέωση και τη διεύρυνση των βασικών κεφαλαιακών αγαθών, με ριζικές αλλαγές και αναδιάταξη των βασικών παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας [...] Ταυτόχρονα, η ταχεία ανάπτυξη των νέων παραγωγικών δυνάμεων, αυξάνοντας τη δραστηριότητα των ενδιαφερόμενων γι' αυτήν τάξεων και ομάδων, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για όξυνση του αγώνα εναντίον των απαρχαιωμένων κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων που φρενάρουν την ανάπτυξη και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μεγάλες εσωτερικές ανατροπές. Να λοιπόν γιατί [...] στην πραγματικότητα η περίοδος της παρατεταμένης ανόδου της συγκυρίας συνδέεται με ριζικές αλλαγές στον τομέα της παραγωγής, με περιόδους συχνών πολέμων και επαναστατικών αναταραχών».

Ο Κοντράτιεφ θεμελιώνει κατ' αρχάς τη θέση περί μεγάλων κύκλων σε εμπειρικά δεδομένα και τη στατιστική επεξεργασία τους. Παρουσίασε την ιστορική διακύμανση των δεικτών τιμών των εμπορευμάτων για τη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ, καθώς και κάποιους άλλους δείκτες (τόκος κεφαλαίου, μισθοί στη γεωργία και την υφαντουργία, τραπεζικές καταθέσεις, όγκος παραγωγής συγκεκριμένων προϊόντων, εξωτερικό εμπόριο) και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1780 μέχρι το 1920 μπορούν πιθανώς να εντοπιστούν τρεις μεγάλοι κύκλοι (αποτελούμενοι έκαστος από ένα ανοδικό και ένα καθοδικό κύμα) στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία: (α) Από τις αρχές της δεκαετίας του 1780 έως το τέλος της δεκαετίας του 1840, (β) από το τέλος της δεκαετίας του 1840 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1890 και (γ) από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 και μετά, με το καθοδικό κύμα να εκκινεί στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1910. Ο Κοντράτιεφ σημειώνει για τα ευρήματά του:

«Αν και η μελετημένη περίοδος καταλαμβάνει το ανώτερο 140 χρόνια, που είναι ανεπαρκή για τελικά συμπεράσματα, παρόλ' αυτά η ύπαρξη των μεγάλων κύκλων, τουλάχιστον, παρουσιάζεται πολύ πιθανή».

Η θεωρητική ερμηνεία την οποία προτείνει ο Κοντράτιεφ αντλεί από την έννοια της «μερικής ισορροπίας» που εισήγαγε ο Άλφρεντ Μάρσαλ, δηλαδή μια μη μαρξιστική, αχρηματική, προσέγγιση που βασίζεται στον λεγόμενο «νόμο του Say», την εξ ορισμού (τάση για) ισορροπία της προσφοράς με τη ζήτηση.¹ Εντούτοις, ο Κοντράτιεφ επιχειρεί να δώσει στην κατά Μάρσαλ ισορροπία μια δυναμική διάσταση, κατασκευάζοντας ένα ενδογενές μοντέλο μεγάλων κύκλων (δηλαδή εξαρτώμενο κυρίως από την κίνηση της οικονομικής δραστηριότητας αυτή καθαυτή).

Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύθηκε το 1925 στα ρωσικά² και μεταφράστηκε σε συντετμημένη μορφή το 1926 στα γερμανικά³ και το 1935 στα αγγλικά,⁴ επίσης σε συντετμημένη μορφή (μετάφραση από την αντίστοιχη γερμανική έκδοση). Το συντετμημένο δοκίμιο μεταφράστηκε επίσης από τα γερμανικά στα ισπανικά το 1946,⁵ σε μια έκδοση που περιελάμβανε επίσης μια κριτική του George Gravy⁶ προς τις βασικές θέσεις του Κοντράτιεφ. Το δοκίμιο στο σύνολό του κυκλοφόρησε το 1992 στα γαλλικά⁷ και το 1999 στα αγγλικά.⁸ Το 1939, ο Joseph Schumpeter ονόμασε τους κατά Κοντράτιεφ μεγάλους κύκλους σε «κύκλους Κοντράτιεφ».⁹

Ο Κοντράτιεφ είχε παρουσιάσει ορισμένα από τα βασικά πορίσματα της θεωρίας των μεγάλων κύκλων ήδη κατά την περίοδο 1922-24,¹⁰ προκαλώντας έναν

¹ «Ένα προϊόν δεν δημιουργείται νωρίτερα από τη στιγμή που δημιουργεί μια αγορά άλλων προϊόντων αξίας συνολικά ίσης με την αξία του» (J. B. Say, *Treatise on Political Economy*: 167, παρατίθεται από I.I. Rubin, 1994, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Κριτική, Αθήνα: 428). Με τα λόγια του Ricardo, «η ζήτηση περιορίζεται μόνο από την παραγωγή». Για την παρουσίαση και κριτική του «νόμου του Say» βλ. Rubin, 1994, όπ.π.: 428 επ. Ο Μαρξ σχολιάζει ως εξής τον «νόμο του Say»: «Δεν υπάρχει πιο ηλίθιο πράγμα από το δόγμα που λέει ότι η κυκλοφορία των εμπορευμάτων προϋποθέτει την αναγκαία ισορροπία των πωλήσεων και των αγορών, επειδή κάθε πούληση είναι και αγορά και vice versa [...] Κανένας δεν μπορεί να πουλήσει χωρίς να αγοράσει κάποιος άλλος. Μα κανένας δεν είναι υποχρεωμένος να αγοράσει αμέσως γιατί πούλησε ο ίδιος. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων σπάει τους χρονικούς, τοπικούς και ατομικούς φραγμούς της άμεσης ανταλλαγής προϊόντων ακριβώς επειδή διασπάει σε δύο αντίθετες πράξεις, σε πούληση και αγορά, την άμεση ταυτότητα που υπάρχει ανάμεσα στο δόσιμο του δικού του προϊόντος και στο πάρσιμο σε αντάλλαγμα του ξένου» (Καρλ Μαρξ, 1978, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1^{ος}, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα: 125-6).

² “Bolshoie tsikly konyunktury” in *Voprosy Konyunktury*, 1/1.

³ Kondratieff, N.D., 1926, “Die langen Wellen der Konjunktur”, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 56: 573–609.

⁴ Kondratieff, Nikolai D., 1935, “The Long Waves in Economic Life”, *The Review of Economic Statistics*, XVII, 6: 105-115. Πρόκειται για τη μετάφραση της γερμανικής συντετμημένης έκδοσης. Από τις πρόσφατες επανεκδόσεις: “The Long Waves ...”, 2014, Martino Publishing, Mansfield Centre, CT.

⁵ Kondratiev, Nikolai D. y George Gravy, 1946, “Las Ondas Largas de la Economia”, ed. *Revista de Occidente*.

⁶ Gravy, G., 1943, “Kondratieff’s Theory of Long Cycles”, *The Review of Economic Statistics*, XXV, 4 November.

⁷ Kondratieff, Nicolai Dimitrievitch, 1992, *Les grands cycles de la conjuncture*, Broché.

⁸ Kondratiev, Nikolai D., 1998, *The Works of Nikolai D. Kondratiev*, edited by Makasheva Natalia, Warren J. Samuels, and Barnett Vincent. Translation by Stephen S. Wilson (London: Pickering & Chatto), 4 volumes.

⁹ Schumpeter, Joseph A., 2006 [1939], *Business cycles: a theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process*, Mansfield Centre, Connecticut: Martino Pub.

¹⁰ Kondratiev, Nikolai, 1922, “Report to the Third All-Russian Agricultural Congress: Changes in World and Russian Agriculture during and after the War and the Main Goals of Our Agricultural Policy”, in Kondratiev 1998, όπ.π., Vol. 3. Kondratiev, N., 1923, “Questions Controversées d’Economie Mondiale et de Crise: Réponse a Ceux qui nous Critiquent”, in Kondratiev 1992, όπ.π. Kondratiev, N., 1924, “Sur les Concepts de Statique, de Dynamique et de Conjoncture Economique”, in Kondratiev 1992, όπ.π.

έντονο διάλογο περί του θέματος στη Σοβιετική Ένωση.

Μια πρώτη κατηγορία κριτικών ξεκίνησε από όσους υποστήριζαν ότι ο καπιταλισμός είχε εισέλθει σε μια φάση «τελικής κρίσης» και κατάρρευσης, από την οποία δεν επρόκειτο ποτέ να ανακάμψει, και οι οποίοι επομένως απέρριπταν κάθε αντίληψη περί ενός μελλοντικού νέου μεγάλου κύκλου καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο οποίος θα περιελάμβανε ένα ανοδικό κύμα κεφαλαιακής συσσώρευσης.

Η πιο εμπεριστατωμένη κριτική, εντούτοις, ήταν εκείνη του Λέοντα Τρότσκι, ο οποίος αμφισβήτησε την υπόθεση της «ενδογένειας» των φάσεων καπιταλιστικής εξέλιξης, δηλαδή την αντίληψη ότι η λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας καθαυτή δημιουργεί και αναπαράγει τους μεγάλους κύκλους της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Υποστήριξε ότι, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι μόνο η οικονομία, αλλά και το κράτος, οι διακρατικές συγκρούσεις και η πολιτική, οι ιστορικές περιόδους της καπιταλιστικής εξέλιξης καθορίζοντας κυρίως από «εξωγενείς» ως προς την οικονομία παράγοντες, όπως είναι οι πόλεμοι, οι κοινωνικές εξεγέρσεις και επαναστάσεις, οι κατακτήσεις και προσαρτήσεις εδαφών, οι εμφύλιοι πόλεμοι, η ανεξαρτοποίηση νέων χωρών κ.ο.κ. – παράγοντες οι οποίοι βέβαια είναι ενδογενείς στο καπιταλιστικό σύστημα ως όλον. Με την έννοια αυτή, ο Τρότσκι αμφισβητεί τη μονοσήμαντη φορά του βέλους της αιτιότητας ανάμεσα στην οικονομική εξέλιξη (που στην ανάλυση του Κοντράτιεφ θεωρείται πάντα ως το αίτιο) και στα παγκόσμιας εμβέλειας πολιτικά γεγονότα (που για τον Κοντράτιεφ συνιστούν «αποτελέσματα» της δυναμικής και φάσης του μεγάλου κύκλου).

Έτσι, αυτό που ο Κοντράτιεφ περιγράφει ως μεγάλους κύκλους της καπιταλιστικής οικονομίας, για τον Τρότσκι είναι φάσεις ιστορικής εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος, οι καμπές των οποίων (και η μετάβαση από τη μία ιστορική φάση στην άλλη) καθορίζονται εν πολλοίς από μεγάλα πολιτικά γεγονότα. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, ο Τρότσκι υποστήριξε ότι δεν έχουμε να κάνουμε με «κύκλους» αλλά με την ιστορική «καμπύλη καπιταλιστικής ανάπτυξης».¹¹

Αξίζει παρενθετικά να σημειώσουμε ότι οι καμπές των κατά Κοντράτιεφ μεγάλων κύκλων και μακρών κυμάτων σχετίζονται χρονικά με γεγονότα όπως η Γαλλική Επανάσταση, οι επαναστάσεις του 1848, ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο αμερικανικός εμφύλιος, ο 1^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος.

Το 1943, ο λιθουανικής καταγωγής Αμερικανός πανεπιστημιακός George Garvy, από τους ελάχιστους δυτικούς οικονομολόγους που γνώριζε ρωσικά και μπορούσε να έχει πρόσβαση στα πρωτότυπα (αμετάφραστα την εποχή εκείνη) κείμενα του Κοντράτιεφ, διατύπωσε μια κριτική στη θεωρία των μεγάλων κύκλων, η οποία συνέκλινε με την προβληματική του Τρότσκι:

«Αν και η υπόθεση των κυκλικών ταλαντώσεων μεγάλης διάρκειας, πάνω στις οποίες επικάθονται βραχύτερες κυκλικές κινήσεις, πρέπει να απορριφθεί, η ιδέα ότι η καπιταλιστική οικονομία έχει περάσει από διάφορα διαδοχικά στάδια στην ανάπτυξή της, χαρακτηριζόμενη από διαφορετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης και γεωγραφικής επέκτασης, αξίζει προσοχής. Η ουσιαστική ανάλυση πιθανότατα θα κέρδιζε σε ακρίβεια και νόημα αν βασιζόταν σε μια πιο σαφή διάκριση μεταξύ των διαφόρων φάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας. Η “καμπύλη της καπιταλιστικής εξέλιξης” θα ήταν μια πιο περίπλοκη εξίσωση από μια απλή καμπύλη και σίγουρα πιο ακανόνιστη από τους μεγάλους κύκλους του Κοντράτιεφ. Θα αντικαθιστούσαμε την υπόθεση των περιοδικών μακρών ταλαντώσεων με τη μελέτη των διαδοχικών σταδίων του πραγματικού μας οικονομικού συστήματος, του αυξανόμενου γεωγραφικού πεδίου λειτουργίας του και

¹¹ Leon Trotsky, 1923, “The Curve of Capitalist Development”, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1923/04/capdevel.htm>

των μεταβαλλόμενων σχέσεων του με τις μη καπιταλιστικές σφαίρες. Αυτό θα μας απομάκρυνε από την κατασκευή αφηρημένων μοντέλων χρονικών ακολουθιών, οδηγώντας μας στη μελέτη της πραγματικής δυναμικής του οικονομικού μας συστήματος».¹²

Ο διάλογος γύρω από τη θεωρία των μεγάλων κύκλων που εισήγαγε ο Κοντράτιεφ σταμάτησε στη Σοβιετική Ένωση μετά την επικράτηση του Στάλιν (όπως άλλωστε και σχεδόν κάθε διάλογος σε ζητήματα οικονομικής θεωρίας). Η παγίωση του ιδιότυπου ιδεολογικού συστήματος του «σοβιετικού μαρξισμού» δεν επέτρεπε καμιά άλλη προσέγγιση αναφορικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη και τις κρίσεις, παρά εκείνη που διαβεβαίωνε για τη διαδικασία τελικής «αποσύνθεσης και θανάτου του καπιταλισμού».¹³ Ο Κοντράτιεφ είχε την ίδια τύχη με εκείνη πολλών σημαντικών μαρξιστών θεωρητικών της 1^{ης} περιόδου του σοβιετικού κράτους [Ισαάκ Ι. Ρούμπιν (1886-1937), Γιεβγκένι Πασουκάνις (1891-1937), Νταβίντ Ριαζάνωφ (1870-1938), Walter Haenisch (1906-1938), Fritz Sauer (1904-1938) κ.ά.], οι οποίοι «εκκαθαρίστηκαν», όπως άλλωστε συνέβη με πολλούς από τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης και ηγέτες του μπολσεβίκικου κόμματος [Γκριγκόρι Ζηνόβιεφ (1883-1936), Λεβ Κάμενεφ (1883-1936), Νικολάι Μπουχάριν (1888-1938), Αλεξέι Ρίκοφ (1881-1938), Καρλ Ράντεκ (1885-1939), κλπ.].

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τις μέρες μας η θεωρία των μεγάλων κύκλων της οικονομικής συγκυρίας ενέπνευσε πολλούς ερευνητές,¹⁴ αλλά και αποτέλεσε αφορμή για κριτικές αποστασιοποιήσεις.¹⁵

Στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας, μια εκδοχή της προσέγγισης των μεγάλων κύκλων επαναδιατυπώθηκε από τον Ernest Mandel,¹⁶ ο οποίος υποστηρίζει ότι στην ουσία πρόκειται για «μακρά κύματα του μέσου ποσοστού κέρδους».¹⁷ Ο Mandel θεωρεί ότι η ενδογενής στον καπιταλισμό πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους (καθοδικό κύμα), μπορεί να αντιστραφεί μόνο από εξωγενείς παρεμβάσεις ως προς τους «νόμους κίνησης» του συστήματος. Υποστηρίζει έτσι ότι:

¹² Garvy, G., 1943, “Kondratiev’s Theory of Long Cycles”, όπ.π..

¹³ «Αν στις συνθήκες του ιμπεριαλισμού η αυθόρμητη ανάπτυξη του καπιταλισμού μετεξελίχθηκε [...] σε προτσές αποσύνθεσης και θανάτου του καπιταλισμού, η Οχτωβριανή Επανάσταση και η συνδεδεμένη μ’ αυτήν απόσπαση μιας τεράστιας χώρας απ’ το παγκόσμιο σύστημα του καπιταλισμού, δε μπορούσαν παρά να επιταχύνουν το προτσές αυτό, υποσκάπτοντας βήμα προς βήμα αυτές τις ίδιες τις βάσεις του παγκόσμιου ιμπεριαλισμού. [...] Αυτό σημαίνει πριν απ’ όλα, ότι η Οχτωβριανή Επανάσταση έδωσε θανάσιμο πλήγμα στον παγκόσμιο καπιταλισμό, από το οποίο ποτέ πια δε θα συνέλθει. Ακριβώς γι’ αυτό ο καπιταλισμός ποτέ πια δε θα επαναχτήσει εκείνη την “ισορροπία” κι εκείνη την “σταθερότητα” που είχε πριν απ’ τον Οχτώβρη» (Στάλιν, Ι.Β., 1927, «Ο διεθνής χαρακτήρας της Οχτωβριανής Επανάστασης. Στα δεκάχρονα του Οχτώβρη», σε Στάλιν, *Ζητήματα Λενινισμού*, χ.χ.έ.: 230).

¹⁴ Ενδεικτικά: Barnett, Vincent, 1998, *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development. Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*, MacMillan Press. Louçã, Francisco, 1999, “Nikolai Kondratiev and the Early Consensus and Dissensions about History and Statistics”, *History of Political Economy* 31(1): 169-205. Korotayev Andrey V. and Leonid E. Grinin, 2014, “Kondratieff Waves in the Global Studies Perspective”, *Globalistics and Globalization Studies*: 65-98.

¹⁵ Ενδεικτικά: Alan Woods, 2000, Marxism and the theory of “Long Waves”, <https://www.marxist.com/marxism-theory-long-waves-kondratiev141100.htm>

¹⁶ Mandel Ernest, 1995, *Long Waves in Capitalist Development. A Marxist Interpretation*, revised edition, London, Verso.

¹⁷ Όπ.π.: 16.

«δεν υπάρχει συμμετρία μεταξύ της στροφής από τη μακρά επέκταση στη μακρά ύφεση (η οποία είναι ουσιαστικά ενδογενής) και της στροφής από τη μακρά ύφεση στη μακρά επέκταση (η οποία δεν είναι ενδογενής και απαιτεί εξωτερικά “συστημικά σοκ”»¹⁸.

Ο Mandel ουσιαστικά υιοθετεί την άποψη ότι οι «νόμοι κίνησης» του καπιταλισμού τους οποίους ανακάλυψε ο Μαρξ (το ενδογενές στοιχείο των μεγάλων κύκλων) είναι υπεύθυνοι για το καθοδικό κύμα της οικονομικής εξέλιξης (πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους), ενώ οι «αιτίες που αντιδρούν» στην πτώση του ποσοστού κέρδους πρέπει να θεωρηθούν «εξωγενείς» ως προς αυτούς τους «νόμους κίνησης». Δεν θεωρεί δηλαδή ως εξωγενείς παράγοντες, που θέτουν σε κίνηση το ανοδικό μακρύ κύμα, πολιτικά γεγονότα παγκόσμιας εμβέλειας (π.χ. οι Παγκόσμιοι Πόλεμοι), αλλά τις κρατικές παρεμβάσεις και επιχειρηματικές-καπιταλιστικές πρωτοβουλίες που στοχεύουν να μετασχηματίσουν τον ταξικό συσχετισμό δύναμης υπέρ του κεφαλαίου:

«όχι οι νόμοι κίνησης του καπιταλισμού αλλά τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου κρίνουν αυτό το σημείο καμπής».¹⁹

Όμως οι θεωρούμενες από τον Mandel ως «εξωγενείς» παράμετροι, δηλαδή οι παρεμβάσεις και πολιτικές που επιτρέπουν την αναδιάρθρωση της παραγωγής, την εξοικονόμηση πόρων, τη συμπίεση του κόστους (συμπεριλαμβανομένου του εργασιακού κόστους) και γενικότερα την ενίσχυση των θέσεων του κεφαλαίου έναντι της εργασίας, μέσα από την οποία επιδιώκεται ή προκύπτει η ανοδική τάση του ποσοστού κέρδους, αποτελούν *μονίμως δρώντες* παράγοντες της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής διαδικασίας παραγωγής (απόσπασης και κεφαλαιοποίησης της υπεραξίας), σε όλες τις φάσεις των οικονομικών κύκλων.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η ταξική πάλη είναι εσωτερική («ενδογενής») στην οικονομική σχέση και το ποσοστό κέρδους αποτελεί πάντοτε μια συνάρτηση «πολλών μεταβλητών», με την έννοια ότι καθορίζεται σε *κάθε συγκυρία* από ένα πλήθος παραγόντων (που επηρεάζουν την παραγωγικότητα της εργασίας και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, το βαθμό πειθάρχησης της εργασίας, τις μορφές αντίστασης στην εκμετάλλευση, τις πολιτικές απόσπασης της συναίνεσης, τις μορφές συνδικαλιστικής και πολιτικής αντιπροσώπευσης και τις ιδεολογίες κλπ.), πέρα από κάθε μηχανιστική αντίληψη ότι το ποσοστό κέρδους εξαρτάται αποκλειστικά από την τεχνολογική μεταβολή ή τη δημιουργία «ελεύθερων κεφαλαίων», που ζητούν σφαίρες επένδυσης.

Η παρούσα ελληνική μετάφραση του ρωσικού πρωτότυπου κειμένου του 1925 έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική οικονομική βιβλιογραφία. Επιτρέπει στους Έλληνες αναγνώστες και μελετητές των οικονομικών θεωριών να διαμορφώσουν άμεση άποψη για τις βασικές ιδέες του Κοντράτιεφ και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για τη θεμελίωσή τους, πέρα από ερμηνείες ή περιληπτικές περιγραφές από υποστηρικτές ή επικριτές των απόψεών του.

Γιάννης Μηλιός, Ιανουάριος 2019.

¹⁸ Οπ.π.: 104.

¹⁹ Οπ.π.: 37.